

Pr. JOHN ANTHONY McGUCKIN

DICȚIONAR DE TEOLOGIE PATRISTICĂ

Traducere din engleză de Dragoș Dâscă și Alin-Bogdan Mihăilescu

Ediție îngrijită de Dragoș Mârșanu

Carte tipărită cu binecuvântarea
Înaltpreasfințitului
TEOFAN
Mitropolitul Moldovei și Bucovinei

DOXOLOGIA
Iași, 2014

Notă asupra ediției

Autor al numeroase cărți de teologie istorică și patristică, părintele John Anthony McGuckin predă istoria creștinismului vechi la Union Theological Seminary din New York și istoria Bizanțului creștin la Columbia University, fiind, de asemenea, membru al Bisericii Ortodoxe Române. El oferă în volumul de față o inventariere eminentemente utilă și într-un totu fascinantă a principalelor repere care definesc teologia patristică: de la persoane, sinoade și definiții doctrinare, la elemente de artă și arhitectură, de la evoluția liturgică sau a relației Bisericii cu statul, la teme complexe care au definit viața creștină în secolele I-IX (perioada patristică „clasică”), precum căsătoria, monahismul, pocăința, postul etc.

Textul, deopotrivă accesibil și erudit, va fi de folos tuturor celor care se interesează de gândirea Sfinților Părinți, de la cei fără o pregătire teologică specială sau care se află la începutul studiilor lor (elevi, studenți et. al.), până la specialiști (care vor aprecia detaliile bine alese, dar mai ales argumentarea echilibrată). Valoarea volumului este dată, în primul rând, de includerea temelor de sinteză, care sunt, de obicei, greu abordabile în afara cercetărilor specializate susținute în marile biblioteci. Fără a cădea în tentația relativizării gratuite, scriitura relaxată a autorului oferă o prospețime lecturii pe care, poate, puțini ar fi crezut-o posibilă sau chiar adecvată atunci când se studiază teologia patristică; ca urmare, aceasta din urmă apare cititorului o teologie vie, nicidecum una de muzeu.

Fiind o lucrare de autor, dicționarul oferă, notabil, o viziune coerentă asupra gândirii patristice. Deși este pe ansamblu un punct forte al volumului, alcătuirea unui dicționar general de către un singur autor nu putea scăpa de unele accente personale care pot apărea unora dintre cititori ușor exagerate (e.g., căsătorie, mai presus de feciorie) sau de unele exprimări, care, în absența

elaborării, pot contraria, chiar atunci când sunt, într-un anume sens, adevărate (e.g., când citim despre „origenismul” Sf. Vasile cel Mare sau Sf. Grigorie Teologul). Incontestabil, dicționarul este un ghid foarte util și care poate deveni chiar indispensabil celor care studiază teologia creștină, dar nu va fi considerat în întregime normativ de către cititorii înclinați să caute în paginile lui rezultatele unei cercetări canonice, eventual aprobată sinodal. În cele câteva locuri în care textul se îndepărtează de o viziune tradițional ortodoxă (e.g., când folosește rezultatele cercetărilor biblice moderne), textul a primit scurte note explicative.

Tradus în limba română de Dragoș Dâscă (A-N, al textului în limba engleză) și Alin-Bogdan Mihăilescu (O-W), textul original este adesea lipsit de îngrijirea atentă pe care ne-am fi dorit-o. Punctuația deficitară, dar și lipsa uniformizării referințelor din original sunt, pe alocuri, supărătoare; unele carențe mai evidente au fost îndreptate tacit în ediția românească, dar volumul masiv de lucru care ar fi fost necesar a împiedicat aducerea tuturor referințelor la un singur standard (e.g., unele titluri patristice apar citate cu titlul latinesc, altele în traducere, sau sub o formă abreviată). Unele referințe pe care le-am aflat a fi eronate au fost îndreptate tacit sau explicate în note de subsol.

Invitând cititorul să nu ocolească introducerea autorului, care conține indicații de utilizare a dicționarului, vom prezenta în continuare câteva dintre alegerile editoriale ale versiunii în limba română.

Originalul folosește termenul „early” („early Christianity”, „early Church”) într-un sens foarte general, obișnuit în literatura științifică de limbă engleză, vizând adesea întreaga perioadă patristică a sec. I-IX (sau cel puțin I-VI, pentru Răsărit, unde folosește și termenul bizantin, definind o epocă al cărei dată de început este neclară). Ca de obicei, periodizările și denumirile date perioadelor pot crea neînțelegeri, de aceea precizăm că traducerea redă termenul englez fără o consecvență rigidă, ci așa cum ni s-a părut mai potrivit în context, prin „timpuriu”, „vechi” sau „primar”

(niciunul dintre acești termeni nu beneficiază în limba română de o consacrare asemănătoare cu termenul „early” în limba engleză). Această variație nu trebuie să sugereze subdiviziuni ale periodizării, ci trebuie acceptată ca fiind făcută în scopul fluidizării lecturii. „Timpuriu” poate fi încă strident, „primar” poate trimite numai la perioada apostolică sau, în orice caz, al primelor trei secole, „vechi” este prea generic, putând însemna, până, la urmă, și perioada „medievală”. O a patra variantă nu este foarte obișnuită în literatura științifică românească, dar ar putea reprezenta o soluție convenabilă: „antic/ antică” (e.g., Biserica din antichitate, inclusiv antichitatea târzie, sec. III-VIII).

Cititorul trebuie să cunoască, de asemenea, modul în care a fost redat termenul englezesc „catholic”. Atunci când acesta se referea la creștinismul „catolic” sau „ortodox” al primului mileniu (caracterizat prin integritate, mai ales în raport cu ereziile sau schismele), termenul a fost considerat un termen tehnic, fiind redat într-o formă apropiată de originalul grecesc („catholic”), în acord cu o practică din ce în ce mai acceptată în spațiul teologic românesc. Atunci, însă, când se referă strict la creștinismul latin (romano-catolic), termenul a fost scris „catolic”.

De asemenea, în original, apelativul sfințeniei nu apare decât rar. Ediția românească îl include pentru fiecare persoană la prima ocurență din articol a numelui acesteia.

Am încercat să fim consecvenți în indicarea calității de episcop prin folosirea particulei „al” (e.g., „al Alexandriei”); numai în cazuri speciale, am păstrat forma „de” (e.g., „de Poitiers”). Pentru persoanele care sunt identificate cu un loc, dar nu au fost episcopi, am folosit prepoziția „din” sau un derivat al numelui (e.g., „Alexandrinul”).

Pentru a oferi cititorului român un instrument de căutare cât mai util, ne-am luat libertatea de a adăuga la dicționar câteva intrări care cuprind numai referințe la persoanele sau conceptele care sunt cunoscute sub mai multe forme (e.g., Basilides/Vasilide:

articolul se află s.v. „Vasilide”, cu o conținută de intrarea „Basilides”). Deși am dat prioritate formelor pe care le-am considerat încetățenite, le-am păstrat uneori pe cele mai aproape de numele în forma lor originală, considerându-le recomandabile (e.g., „Pelagius”, nu „Pelaghie”, dar „Paladie”, nu „Palladius”. Toate numele pe care le-am considerat a avea o formă alternativă îndeajuns de cunoscută unora dintre cititori au primit-o între paranteze pătrate (e.g., „Ghelasie [/ Gelasius]”). Între conceptele care au forme alternative putem menționa „iconomie [/ economie]”. În context teologic, englezescul „nature” a fost, în majoritatea cazurilor, redat prin „fire” (cu o trimitere la intrarea „Natură”).

Considerând că prin lucrarea de față îi sunt oferite cititorului român reperele fundamentale ale credinței și gândirii teologice ale Sfinților Părinți, îl invităm să cunoască tradiția vie a acestora și să și-o însușească, în măsura posibilului, în viața de zi cu zi.

Dragoș Mîrșanu

Itemi A-Z

Actele martirilor	1	Apolinarism <i>vezi</i> Apolinarie	
Adopțianism	2	de Laodiceea	33
Aelurus <i>vezi</i> Timotei Aelurus	3	Apologeți	33
Aețiu	3	Apostolicitate	33
Afraat	4	Arhitectura	35
Africa <i>vezi</i> Africa de Nord,		Arianism	38
Alexandria, Augustin,		Arie <i>vezi</i> Arianism	39
Ciprian al Cartaginei,		Aristide	39
Donatism, Etiopia, Lactanțiu,		Aristotelism	40
Nubia, Origen din		Armenia	41
Alexandria, Tertulian,		Arta	42
Tyconius	4	Ascetism	45
Africa de Nord	4	Atanasie al Alexandriei	46
Agape	6	Atenagora	48
Aghiografie <i>vezi</i> Hagiografie	8	Augustin al Hipponei	48
Alegorie	8	Avere	52
Alexandria	10	Avort <i>vezi</i> Familie, Etică sexuală,	
Ambrosiaster	14	Suflet	57
Ambrozie	14	Bardesan	58
Anagogie	15	Barsanuphius <i>vezi</i> Varsanufie	
Anakephalaiosis <i>vezi</i>		și Ioan	58
Recapitulare	16	Basilides <i>vezi</i> Vasilide	58
Anaphora	16	Benedict de Nursia	58
Anatemă	17	Biserica	59
Andrei al Cretei	18	Boethius	64
Anomei (Anomoeni) <i>vezi</i> Aetiu,		Botez	65
Eunomie, Neoarianism	19	Calist al Romei	69
Antiohia	19	Canoane	69
Antonie cel Mare	23	Canonul Scripturii	70
Antropologie	24	Cassia	74
Apatheia	26	Casian <i>vezi</i> Ioan Casian	74
Apocaliptic	27	Catacombe	74
Apofatism	29	Catehumen	75
Apocatastază	30	Catholic	76
Apolinarie de Laodiceea	31	Cădere	77

Cădere premundană <i>vezi</i> Cădere	80	Diotelism <i>vezi</i> Sinodul de la Constantinopol III	127
Căsătorie	80	Dochetism	127
Celibat	86	Donatism	128
Celsus	88	Duhul Sfânt	131
Ceruri <i>vezi</i> Rai	89	Ebioniți	139
Chenoză	89	Ecleziologie <i>vezi</i> Biserică	140
Chipul lui Dumnezeu	89	Economie <i>vezi</i> Iconomie	140
Chiril al Alexandriei	92	Educație	140
Chiril al Ierusalimului	93	Efrem Sirul	142
Chiril de Schitopolis	94	Egeria	143
Ciprian al Cartaginei	95	Egipt <i>vezi</i> Alexandria, Antonie cel Mare, arianism, ascetism, Atanasie al Alexandriei, Chiril al Alexandriei, Dionisie al Alexandriei, Evagrie Ponticul, Macarie Alexandrinul, Nitria, Origen din Alexandria, Sketis, Singlitichia	144
Clement din Alexandria	96	Enkratism	144
Clement Romanul	97	Enipostasias	145
Cler	98	Epicleză	147
Comerț <i>vezi</i> Rute comerciale ...	99	Epifanie al Salaminei	148
Comuniunea sfinților	101	Episcopat	148
Constantin cel Mare	102	Erezie <i>vezi</i> Ortodoxie, Patristică, Schismă	151
Constantinopol	105	Eshatologie	151
Constituțiile Apostolice	108	Etică sexuală	154
Controversa celor Trei Capitole	109	Etiopia	161
Controversa cvartodecimană	110	Euharistie	163
Crezuri	110	Eunomie al Cizicului	164
Cruce	111	Eusebiu al Cezareei	166
Cvartodecimani [/] Quartodecimani] <i>vezi</i> Controversa cvartodecimană	114	Eusebiu al Nicomidiei	167
Damasus al Romei	115	Eusebiu al Samosatei	168
Deșert	115	Eustațiu al Antiohiei	168
Diaconi	116	Eustațiu al Sevastiei	169
Diadoh al Foticeei	118	Eutihianism	170
Didahia	119	Eutihie din Constantinopol ...	171
Didascalii Apostolorum	120	Evagrie Ponticul	172
Didim cel Orb	121	Evagrie Scolasticul	173
Diodor al Tarsului	122	Excomunicare	174
Diognet, Epistola către	123	Exegeză	175
Dionisie al Alexandriei	123		
Dionisie al Romei	124		
Dionisie Areopagitul	125		
Dioscor al Alexandriei	126		

Exorcism	179	Homoiusianism	230
Extaz	181	Homoousion	231
Facundus al Hermianeii	184	Hosius <i>vezi</i> Osiu	
Familia	184	al Cordobei	232
Fecioara Maria	186	Horepiscopi	232
Feciorie	190	Hrisostom [/ Gură de Aur]	
Felicitas <i>vezi</i> Perpetua		<i>vezi</i> Ioan Hrisostom	233
și Felicitas	193	Hristologie	233
Femei, creștine din perioada		Hyppolitus <i>vezi</i> Ipolit	
veche	193	Romanul	239
Filioque	195	Iacov Baradeus	240
Filocalia	198	Iacov de Serugh	240
Filon din Alexandria	198	Iad	241
Filozofia	199	Ibas al Edesei	244
Filostorgiu	202	Icoană <i>vezi</i> Artă, Iconoclasm,	
Filoxen de Mabbug	202	Chipul lui Dumnezeu	245
Fire [/ Natură]	203	Iconoclasm	245
Flavian al		Iconomie	247
Constantinopolului	206	Ieronim	248
Fortunatus <i>vezi</i> Veniamin		Ierusalim	250
Fortunatus	206	Ignatie al Antiohiei	252
Fotinianism	206	Ilarie de Poitiers	253
Fotin <i>vezi</i> Fotinianism	207	Imaginea lui Dumnezeu <i>vezi</i>	
Fotie	207	Chipul lui Dumnezeu	254
Frații Lungi	208	Imnuri	254
Fulgențiu de Ruspe	208	India	255
Ghelasie I	210	Ioan Casian	256
Gnosticism	210	Ioan Damaschinul	257
Grigorie cel Mare	212	Ioan din Gaza <i>vezi</i> Varsanufie	
Grigorie din Nazianz	214	și Ioan	258
Grigorie al Nyssei	216	Ioan Gură de Aur <i>vezi</i> Ioan	
Grigorie de Tours	217	Hrisostom	258
Grigorie Taumaturgul	218	Ioan Hrisostom	258
Grigorie Teologul <i>vezi</i> Grigorie		Ioan Malalas	260
din Nazianz	218	Ioan Moshu	260
Hagiografie	219	Ioan Scărarul [/ Climacus]	261
Har	220	Iovinian	262
Hegesip	224	Ipolit Romanul	
Heracleon	224	[/ Hyppolitus]	262
Herma	225	Ipostas	263
Hiliasm	226	Irineu al Lyonului	266
Hirotonie	228	Irlanda	268
Homoeni	229	Isaac al Ninivei	269

Ispășire	270	Mărturisire – Mărturisitor	318
Iudaism, relația cu Biserica	274	Mântuire <i>vezi</i> Soteriologie	319
Iulian de Eclanum	279	Melania cea Bătrână	319
Iustin Martirul	280	Melania cea Tânără	319
Iustinian	282	Meletie al Antiohiei	320
Iuvenalie <i>vezi</i> Ierusalim	283	Melitie din Lycopolis	321
Izbăvire <i>vezi</i> Soteriologie	283	Meliton de Sardis	322
Îndumnezeire	284	Mesalieni <i>vezi</i> Macarie	
Îngeri	285	cel Mare II	322
Înmormântare	287	Milenarism <i>vezi</i> Hiliasm	322
Întrupare	289	Milostenie	322
Înviere	291	Minucius Felix	323
Judecată	295	Minune	324
Kenosis <i>vezi</i> Chenoză	297	Mir	326
Kerygma	297	Moarte	327
Lactanțiu	299	Moaște	328
Legea firii [/ Legea naturală]		Modalism <i>vezi</i>	
<i>vezi</i> Fire, Etică sexuală,		Monarhianism	331
Stoicism	300	Monahism <i>vezi</i> Ascetism	331
Leon cel Mare	300	Monarhianism	331
Leonțiu din Bizanț	301	Monoenergism	334
Literatura clementină <i>vezi</i>		Monofizitism	335
Clement Romanul	302	Monotelism <i>vezi</i> Sinodul de la	
Liturgie	302	Constantinopol III,	
Lucian al Antiohiei	306	Monoenergism, Maxim	
Macarie Alexandrinul	307	Mărturisitorul	337
Macarie cel Mare I	307	Montanism	337
Macarie cel Mare II		Montanus <i>vezi</i> Montanism	340
(Pseudo-Macarie)	307	Moshus <i>vezi</i> Ioan Moshus	340
Macedonianism <i>vezi</i>		Neorianism	341
Pnevmatomahism	309	Neoniceeni	342
Macrina	309	Neoplatonism <i>vezi</i> Platonism,	
Magie	309	Proclus	342
Malalas <i>vezi</i> Ioan Malalas	312	Nestorianism	342
Maniheism	312	Nestorie al Constantino-	
Marcel al Ancirei	314	polului	344
Marcion	314	Niceean <i>vezi</i> Hristologie,	
Maria <i>vezi</i> Fecioara Maria	316	Sinodul de la Niceea,	
Martiri [/ Mucenici] <i>vezi</i> Actele		Neoniceeni	345
Martirilor, Mărturisire,		Nitria	346
Persecuție, Sfinți	316	Noetus din Smirna	
Maxim Mărturisitorul	316	<i>vezi</i> Monarhianism	346
Maximilla <i>vezi</i> Montanism	317	Novațian <i>vezi</i> Novațianism	346

Novațianism	346	Praxeas <i>vezi</i> Calist al Romei,	
Nubia	347	Monarhianism,	
Olimpiada	349	Tertulian	403
Origen din Alexandria	349	Preoție	403
Ortodoxie	354	Presbiter <i>vezi</i> Preoție	406
Osiu al Cordobei	355	Priscillian din Avilla	406
Ousia	355	Proclus	407
Pahomie	357	Profet, creștin <i>vezi</i> Didahia,	
Palladius	357	Herma, Montanism	407
Papalitate	358	Prosper din Aquitania	407
Papia al Ierapolei	362	Prudențiu	408
Paradis <i>vezi</i> Rai	363	Psilantropism	409
Parousia	363	Pulcheria <i>vezi</i> Sinodul de la Efes I,	
Patrick	364	Sinodul de la Efes II, Sinodul	
Patripasianim <i>vezi</i>		de la Calcedon	409
Monarhianism	364	Purgatoriu	409
Patristică	364	Quartodecimani <i>vezi</i> Contro-	
Patrologie	366	versa cvartodecimană	412
Paulin de Nola	367	Quicunque Vult	
Pavel din Samosata	368	<i>vezi</i> Crezuri	412
Părinții apostolici	369	Rai	413
Părinții capadocieni	370	Război	415
Păstorul lui Herma		Rânduiala bisericească	
<i>vezi</i> Herma	370	apostolică	419
Păcat	370	Recapitulare	420
Păcatul originar <i>vezi</i> Cădere,		Regula de credință <i>vezi</i>	
Păcat, Soteriologie	372	Apostolicitate, Irineu al	
Pelagius – pelagianism	372	Lyonului, Tradiție	421
Pelerinaj	375	Reîncarnare	421
Perihoreză	377	Revelație	422
Perpetua și Felicitas	378	Roma	426
Persecuții	379	Roman Melodul	431
Persoană	386	Rufin din Aquileea	
Petru Fullo	388	<i>vezi</i> Ieronim	432
Pitagoreism	389	Rugăciune	432
Platonism	390	Rugăciunea Domnească	434
Plotin	394	Rute comerciale	436
Pnevmatologie <i>vezi</i>		Sabelianism	
Duhul Sfânt	395	<i>vezi</i> Monarhianism	441
Pnevmatomahism	395	Sabelie <i>vezi</i> Monarhianism	441
Pocăință	396	Sacrament	441
Policarp	400	Schismă	441
Post	400	Schisma meletiană	443

Schisma melitiană <i>vezi</i> Melitie	Teodoret al Cirului	494
din Lycopolis	Teodosie cel Mare	495
Sclavie	Teodot Bancherul	
Sever din Antiohia	<i>vezi</i> monarhianism.....	496
Sfântul Duh <i>vezi</i>	Teodot Tăbăcarul	
Duhul Sfânt	<i>vezi</i> monarhianism	496
Sfinți	Teodot Gnosticul <i>vezi</i>	
Shenouda din Atripe	Gnosticism, Valentin	496
Simeon Stâlpcnicul	Teofil al Antiohiei	496
Sinai	Teologia Logosului	497
Sinaxar	Teoria celor două săbii	
Sinaxă	<i>vezi</i> Ghelasia	498
Sinclitichia	Tertulian	499
Sinoade – Sinodalitate	Theotokos	501
Sinodul de la Calcedon	Timotei Aelurus	502
Sinodul de la	Tipologie <i>vezi</i> Alegorie	502
Constantinopol I	Tomosul lui Leon <i>vezi</i> Hristologie,	
Sinodul de la	Sinodul de la Calcedon,	
Constantinopol II	Leon cel Mare	502
Sinodul de la	Tradiție	502
Constantinopol III	Tradiția apostolică	507
Sinodul de la Efes I	Trei Capitele <i>vezi</i> Controversa	
Sinodul de la Efes II	celor Trei Capitele	508
Sinodul de la Elvira <i>vezi</i>	Treime	508
Anatema, Canoane, Celibat,	Treimea iconomică	517
Etică sexuală	Tropologie <i>vezi</i> Alegorie	518
470	Tyconius	518
Sinodul de la Niceea I	Unire ipostatică	520
Sinodul de la Niceea II	Valentin	521
Sinodul Quinisext	Varsanufie și Ioan	522
Siria	Vasile al Ancirei	523
Sketis	Vasile al Cezareei	523
Socrate Scolasticul	Vasilide	525
Soteriologie	Văduve	527
Sozomen	Vedenii	528
Stoicism	Venantius Fortunatus	530
Stâlpcnici <i>vezi</i> Simeon	Veșminte	530
Stâlpcnicul	Victor al Romei	533
480	Vincentiu de Lerin	533
Subordinaționism	Vindecare	533
480	Virtute	536
Sucesiune apostolică	Vise	538
<i>vezi</i> Apostolicitate	Voință	541
480		
Suflet		
Taină		
Tașian		
Tămâie		
Teodor al Mopsuestiei		
490		

A

Actele martirilor.

În secolul al II-lea, Biserica a devenit mult mai conștientă de nevoia de a păstra un registru formal conținând actele de martiraj ale creștinilor executați din cauza credinței lor. Acesta a fost începutul genului de texte cunoscut sub numele de acte martirice. Pătimirile sfinților au fost considerate, din cele mai vechi timpuri, ca fiind binecuvântate de Dumnezeu și având o putere lucrătoare efectivă de ispășire și de mijlocire pentru Biserica pământească, în special pentru Biserica locală din care proveneau mucenicii. Se considera că martirul a trăit pătimirile lui Iisus și astfel a „intrat întru slavă”, având puterea de a mijloci pentru creștinii de pe pământ (Apoc. 7, 13-17). Relatarea Pătimirii Domnului a fost unul dintre cele mai de seamă aspecte ale Noului Testament, iar narațiunile sinoptice ale Pătimirii demonstrează o coerență și o continuitate care sugerează faptul că ele au fost scrise independent, la o dată foarte timpurie: ca și cum ar fi constituit o lucrare de genul „Actele Pătimirii lui Iisus”. Alți mari eroi creștini, precum Pavel și Petru, au fost, de asemenea, considerați martiri pentru credință, prin aceea că L-au imitat pe Iisus în pătimirile lor (*cf.* Mc. 1, 9-10; In. 21, 18-19). Sporirea *persecuțiilor* administrației oficiale în decursul secolului al II-lea asu-

pra Bisericilor locale din *Roma*, *Asia Mică*, *Egipt* și *Nordul Africii*, dar cel mai mult în timpul lui *Decius* și *Dioclețian* (mijlocul secolului al III-lea și începutul celui de-al IV-lea) este factorul care a cauzat apariția Actelor martirilor propriu-zise. Deși toate sunt apolo-gii ale sfântului martirizat, o parte dintre texte au fost scrise pornind chiar de la procesul verbal al judecătorului, conținând detalii despre procesul martirului și răspunsurile date de acesta. Primele exemple de acest gen sunt *Actele lui Iustin*, *Actele Sfinților Carpus*, *Papylus și Agathonica* și scrierea nord-africană *Actele Martirilor Scillitani*. Unele texte, precum *Pătimirea Martirelor Perpetua și Felicitas*, de asemenea din Africa de Nord, sunt de un dramatism intens, conținând și jurnalul de închisoare al muceniței *Perpetua*. Această scriere era atât de populară încât, mai târziu, *Fericitul Augustin* se plângea de faptul că era citită în biserici și umbra citirea Evangheliei. Creștinii erau de părere că sarcina martirilor era mai presus de cea a mărturieii (*martyria*) sau al mărturisirii publice de credință. Așadar, mărturisirile curajoase făcute de martiri în fața judecătorilor erau socotite a fi îndeosebi inspirate de Duhul Sfânt (Mc. 13, 11) iar relatări ale mărturisirii lor erau avid citite de Biserici (de obicei, după încetarea persecuției). Cel mai vechi text martiologic major este cel intitulat *Martiriul lui Policarp* (cca 155-156),

în care este elaborată teologia martiriului (aceasta va fi sistematic expusă de scriitorii din secolele II și III precum Tertulian [*Către martiri*], Origen [*Exortăție la martiriu*], și Ciprian [*Către Fortunatus*]). Numărul mare de Acte ale Martirilor au fost analizate și compilate în ediții foarte utile de Delehaye și Musurillo.

H. Delehaye, *Les passions des martyrs et les genres littéraires* (Brussels, 1921); Idem, *Les origines du culte des martyrs* (Brussels, 1933); W.H.C. Frend, *Martyrdom and Persecution in the Early Church* (Oxford, 1965); J.A. McGuckin, „Martyr Devotion in the Alexandrian School: Origen to Athanasius”, în *Martyrs and Martyrologies* (Studies in Church History 30; Oxford, 1993), pp. 35-45; H. Musurillo, *The Acts of the Christian Martyrs* (Oxford, 1972).

Adopțianism

O abordare teologică (numită și monarhianism dinamic) care încerca să apere monarhia lui Dumnezeu (*monarhianism*) prin explicarea sensului creștin al divinității lui Iisus în termenii unei posesii radicale de către *Duhul Sfânt*. Așadar, gânditorii adopțianști se deosebesc de cei care erau de părere că Iisus a fost un profet al lui Dumnezeu sau un bărbat sfânt. Termenul frecvent folosit este cel de „locuire”: adică, Duhul L-a ales pe Iisus într-un anumit moment din viața Sa (unii presupuneau că la naștere, dar majoritatea erau de părere că la botez) și a locuit în trupul Lui ca într-un templu. Locuirea sa de către Duhul

și, astfel, autoritatea Lui în propovăduire și faptă a fost astfel incomparabil mai presus decât a oricărui alt profet de până atunci care nu beneficiase decât de o ocazională și temporară venire a Duhului lui Dumnezeu. Aceasta a fost o teorie care nu a stârnit niciodată mare entuziasm în comunitățile creștine și pare a fi fost mult mai elaborată ca teologie personală a unor intelectuali și apoi folosită de gânditori patristici târzii ca scut împotriva căruia puteau să-și îndrepte lănciile (acuzând pe contemporanii lor, în special în perioada ariană, că ar avea concepții similare care Îl reduceau pe Iisus la statutul unui „simplu om” - psilantropism). Una dintre slăbiciunile sale era faptul că explica învățătura lui Iisus, dar fără zguduitorile fapte mântuitoare ale Răstignirii și Învierii Sale. În schema adopțianistă, *Învierea* nu este decât o simplă recompensă acordată lui Iisus pentru credințioșia Lui; ea nu reflectă concepția neotestamentară care o consideră răsăritul legământului noii ere. Cel mai faimos reprezentant al adopțianismului din perioada patristică este *Pavel din Samosata* (Eusebiu, *Istoria bisericescă* 7, 30) și Teodot din Bizanț (Ipolit, *Respingerea tuturor ereziilor* 7, 35). De asemenea, *ebioniții* sunt plasați în această categorie, deși nu se știe aproape nimic despre doctrina lor ca atare. Totodată, termenul a mai fost aplicat unei controversate spaniole din secolul al VIII-lea despre natura calității de

Fiu a lui Hristos, ca fiind adevărată sau adoptată. Această chestiune a fost dezbătută de Alcuin în lucrarea sa în șapte cărți, *Împotriva lui Felix*.

J.N.D. Kelly, *Early Christian Doctrines* (Londra, 1985), pp. 115-119, 158-160.

Aelurus *vezi* **Timotei Aelurus**

Aețiu (cca 300-700) Aețiu a fost unul dintre cei mai radicali teologi ai arianismului târziu (*vezi* **Arianismul**). De profesie fierar în Antiohia, care, prin abilitățile sale native, a dobândit în Alexandria faima de sofist și logician. A împins implicațiile aserțiunilor dogmatice hristologice până la limitele lor semantice. A fost conducătorul școlii care susținea că nenașterea este definiția fundamentală a Dumnezeirii și susținea că se aflau în înșelare atât partida niceeană care afirma identitatea de esență a Tatălui și a Fiului-Logosului (*homousieni*), cât și majoritatea anti-niceeană, care se despărțise în două tabere, din care una afirma asemănarea de esență a Tatălui și a Logosului (*homoiusieni*) și școala mai numeroasă care interzicea limbajul esențialist și milita pentru ideea mai vagă a asemănării celor două ipostasuri (homoeni). Aețiu, punând accent pe ideea conform căreia cuvintele (în special cele scripturistice) descrieră naturile, pretindea că relația Fiului cu Tatăl era una de nease-

mănare totală (*anhomoios*). Dacă Tatăl era prin fire Cel Nenăscut, atunci Fiul, fiind Născut, este cu totul neasemănător cu Dumnezeirea supremă. În consecință, partida sa a atras furia ambelor tabere, iar partizanii săi au fost etichetați de oponenți ca anomei (cei neasemănători: de asemenea, anomoeni, anomeeni). Lucrarea sa l-a determinat mai târziu pe **Grigorie din Nazianz** să susțină ideea conform căreia cuvintele Scripturii nu revelează atât naturile, cât relațiile, iar această precizare a avut o influență importantă asupra concepției **Capadocienilor** despre dogma trinitară. Aețiu a fost hirotonit diacon spre 345, dar a fost implicat în răsturnarea lui Gallus și a fost exilat în anul 354. Sinoadele de la Ancira (358) și Constantinopol (360) au condamnat învățăturile lui, dar prin influența cezarului Iulian (fratele lui Gallus), a fost recompensat cu rangul de ierarh, ca „episcop itinerant”. Secretarul său credincios, Eunomie, a devenit cel mai energic purtător de cuvânt al acestei școli și l-a îngrijit pe acum vârstnicul Aețiu la Constantinopol. Lucrarea sa principală, singura care a supraviețuit, este **Syntagmation**.

G. Bardy, „L'heritage litteraire d'Aetius”, *RHE* 24 (1928), pp. 809-827; R.P.C. Hanson, *The Search for the Christian Doctrine of God* (Edinburgh, 1988), pp. 598-636; L. Wickham, „The Syntagmation of Aetius the Anomoean”, *JTS* 19 (1968), pp. 532-569; Idem, „Aetius

H

Hagiografie

Termenul înseamnă, literal, scrieri despre *sfinți* și denumește un gen de literatură creștină care a proliferat după secolul al IV-lea. A fost în primul rând o celebrare a vieții, faptelor și învățăturii unui erou creștin, oferită în vederea unei emulări publice. Hagiografia a fost prezentă în *iudaism*, putând fi observată pentru prima dată în interesul mare arătat pentru Moise ca personaj idealizat sau pentru ciclul de povestiri Ilie-Elisei (III Reg. 17 – IV Reg. 13) despre marii prooroci. A fost, de asemenea, prezentă în mișcarea creștină încă de la începuturile ei. Evangheliile sunt, desigur, într-un anumit sens, o hagiografie a Domnului, care relatează cu atenție faptele și învățăturile Sale. În acest sens, ele prezintă anumite concordanțe cu „viețile eroilor” elenistice, care fuseseră compuse despre anumiți sofști și înțelepți. Evanghelia a slujit ca arhetip pentru majoritatea hagiografiilor care au urmat, adesea înfățișând episoade în care sfântul reiterea anumite scene din Evanghelie. Autorul Cărții lui Isus Sirah închină câteva pasaje menționării hagiografice a marilor eroi biblici (Înț. Sir. 44-50), începând cu o invitație („Să laudăm pe bărbații cei vestiți în neamul lor”, Înț. Sir. 44, 1), de care Ieronim s-a folosit ca inspirație pentru o carte vastă în care

sunt enumerați eroii literari ai creștinismului (*Despre bărbați iluștri*). În cuprinsul Noului Testament erau deja scurte secțiuni care relatau realizările unor mari eroi precum Ștefan (Fapte 6, 8-7, 60) și Pavel (Mc. 13, 9-13; Fapte 9 și passim.). Genul hagiografiei a fost dezvoltat mai departe datorită interesului creștinilor din secolele II-III pentru relatarea detaliată a patimilor martirilor. Exemple pot fi văzute în *Faptele martirilor scilitani*, *Martiriul lui Policarp* sau în *Martiriul lui Perpetua și Felicitas*. Martirologiile au dezvoltat foarte mult forma unei istorii a „slăvirii” marilor sfinți creștini. Într-adevăr, martirii au fost prima categorie de sfinți despre care s-a crezut în mod clar și unanim că au trecut din viața aceasta în slava veșnică a raiului. A existat astfel un avânt semnificativ în sensul păstrării renumelui lor și al cinstirii amintirii lor, fiindcă intermedierea lor era dorită și cerută de Biserica rămasă pe pământ. Cultul martirului și actele martirologice au fost, așadar, preludiul imediat la marea înflorire a hagiografiei care a avut loc în secolul al IV-lea, când categoriile sfințeniei au fost extinse pentru a include și pe asceții Bisericii. Primul exemplu al acestui gen nou a fost cartea foarte populară a lui Atanasie, *Viața lui Antonie*. Ea a generat ulterior o veritabilă abundență de vieți de sfinți în Bisericile greacă și latină (cf. Palladius, *Istoria lausiacă*). *Grigorie din Nazianz* a dezvoltat genul prin

intermediul cuvântării funebre, iar *Grigorie al Nyssei* a oferit o *Vita* ascetică timpurie (o prescurtare comună pentru viața unui sfânt), în cartea sa, *Viața Macrinei*, deși aceasta din urmă este scrisă mai mult sub forma unui dialog filosofic, decât ca o povestire autentică despre sora sa. O colecție clasică de vieți de sfinți bizantini este cartea *Viețile Părinților* a lui *Chiril din Schithopolis*, care relatează hagiografiile întemeietorilor monahismului palestinian, Teodosie, Eftimie și Sava. În perioada bizantină târzie, textul hagiografic era citit în ziua de prăznuire a sfântului și astfel, genul a continuat să fie întrebuițat ca parte a procesului de canonizare a Bisericii Răsăritene. În Biserica Apuseană, hagiografia era la fel de populară, însă nu au fost compuse atât de multe vieți precum în Răsărit. Martin din Tours reprezintă una dintre primele și cele mai pline de viață surse hagiografice; *Benedict*, de asemenea. *Confesiunile* lui *Augustin*, menite a fi inițial o examinare intimă a sufletului înaintea lui Dumnezeu, a devenit, de asemenea, una dintre marile surse ale hagiografiei și popularității sale în Evul Mediu timpuriu. Mulți dintre hagiografi au început să amplifice elementele miraculoase din viața sfântului și chiar să se întrecă unul cu celălalt în privința acestora. Multă vreme, istoricii au avut tendința de a considera mulțimea de hagiografii creștine drept surse de

informare cu totul lipsite de încredere. În ultimii ani, există o apreciere înnoită față de valoarea acestor texte, nu numai pentru detaliile contextuale despre venerarea unui anumit sfânt, ci și pentru lumina suplimentară pe care o revarsă asupra condițiilor societății Evului Mediu târziu în diferitele regiuni ale lumii pe care le reflectă; totodată, au început să apară multe ediții și traduceri noi de hagiografii.

P. Brown, *The Cult of the Saints: Its Rise and Function in Latin Christianity* (Chicago, 1981); E. Dawes și N. Baynes, *Three Byzantine Saints* (Londra, 1977); H. Delehay, *The Legends of the Saints: An Introduction to Hagiography* (Norwood, 1974); A.G. Elliott, *Roads to Paradise: Reading the Lives of the Early Saints* (Londra, 1987); S. Hackel, ed., *The Byzantine Saint* (ed. a 2-a; New York, 2001); S. Wilson, *Saints and Their Cults: Studies in Religious Sociology, Folklore, and History* (New York, 1984).

Har

Ideea și conceptul teologic de har (în greacă: *charis*; în latină: *gratia*) a fost atât de amplu dezvoltat în creștinismul apusean după disputa lui *Augustin* cu *Pelagius* în secolul al V-lea, încât majoritatea concepțiilor creștine despre har, atât în gândirea medievală, cât și în cea modernă, sunt profund condiționate de sistemul augustinian (în special din cauza faptului că a fost mult mai elaborat și

dezvoltat de scolastici în Apusul medieval), o deosebire majoră fiind făcută, pe de-o parte, între har ca prezență salvifică a lui Dumnezeu (har necreat), și harul înțeles, pe de altă parte, ca forme felurite ale ajutorului filantropic al lui Dumnezeu către ființele umane pe calea către mântuire (har creat). Gândirea *patristică* anterioară lui Augustin, în special cea grecească, nu era atât de tivită scolastic, ci era mult mai difuză în înțelegerea conceptului și a matricei de idei corelate. Ideile latine preaugustinene despre har erau mai discrete și mai „tranzacționale”. Augustin a rămas în această tradiție și, deși concepțiile sale s-au născut chiar în urma controversei locale cu Pelagius, el a transmis termenii acestei abordări normative pentru întreaga lume latină. În contrast, Părinții greci nu au considerat paradigma tranzacțională atât de dominantă și, în abordarea aceleiași idei, s-au folosit de o gamă variată de termeni. În literatura creștină greacă, harul putea fi semnatificat prin *charis*, ajutorul lui Dumnezeu și darul divin pentru un întreg spectru de beneficii, sau putea bunăvoiața generală a lui Dumnezeu (*eudokia*) și blânda purtare de grijă (*philanthropia*) față de un om sau modul condescenței iubitoare (*synkatabasis*) prin care Dumnezeu se manifestă pentru a mântui și elibera creația. Nu s-a insistat deloc – poate intenționat – asupra distincției dintre Dumnezeu Care a mântuit în afara pro-

priei Sale ființe și prezențe, și puterea (*energeia*) pe care a comunicat-o credinciosului pentru a ajuta acea mântuire. Mai mult, Răsăritul grec s-a opus cu stăruință unei distincții tot mai răspândite, care a avut un impact deosebit asupra gândirii latine, între lumea *firii* și lumea suprafirii. În prima, se considera că există o ordine precisă a legilor naturale; în cealaltă, Dumnezeu intervenea pentru a-l face pe credincios să se ridice din stricăciune și ispite și astfel, pentru „a depăși firea prin har”. Prin urmare, în abordarea apuseană, harul a devenit treptat un produs suprafiresc. Pentru greci, firea în sine era un miracol transcendent al iconomiei lui Dumnezeu. Nu putea exista astfel un fenomen „pur firesc [natural]” care să nu fie deja plin de har. Ființa umană din lumea naturală exista ca un preot sacru al planurilor și intențiilor lui Dumnezeu. *Atanasie* spune, în *De incarnatione*, că harul este o chestiune care ține de redescoperirea de către om a *chipului* desăvârșit al lui Dumnezeu din suflet, prin curățirea oglinzii interioare (înnegrită, fără îndoială, însă, cu toate acestea, perfect intactă). Gânditori apuseni precum *Tertulian* și Augustin au fost mai drastici în concepțiile lor despre cât de profund decăzuse sufletul, însă gândirea ascetică greacă (și această idee este clar evidențiată de *Origen*) nu a văzut nici o problemă în a concepe harul drept o sinergie, o strânsă cooperare între

Dumnezeu și suflet. În timp ce Dumnezeu a fost dintotdeauna considerat izvorul a toată viața, materială și spirituală, vocației pe care El o dă constant sufletului ca să urce trebuia să i se răspundă printr-un consimțământ liber. În secolul al VI-lea, *Maxim Mărturisitorul* a exprimat această idee printr-o distincție între *voința* gnomică și cea adevărată (naturală). El dezvoltă concepția lui Atanasie din *De incarnatione* (5; 11; 54) cum că, chiar dacă Adam nu era decât o ființă firească (*physei*) el a avut o vedere directă a lui Dumnezeu, capacitate pe care neamul omenesc a dobândit-o din nou prin lucrarea lui Hristos. Voința gnomică, după cum a explicat Maxim, a fost cea care a rămas oamenilor căzuți: ea era deteriorată și nu întotdeauna capabilă să îndrume instinctiv pe om la opțiunea binelui și la alegerea liberă și fără greșală a realităților divine (menirea inițială a voinței naturale, pe care, acum numai Hristos o păstra). Cu toate acestea, prin lucrarea mântuitoare a lui Hristos, harul divin a format o voință gnomică omenească și a instruit-o să aleagă binele din obicei (chiar și atunci când instinctul său pentru bine fusese dereglat). Alegerea lui Dumnezeu ar fi „divinizat” sufletul. De fapt, urcușul credinciosului într-o unire mistică tot mai adâncă cu Dumnezeu era o *îndumnezeire* care înrăurea atât trupul, cât și sufletul într-o sinergie insolubilă. Grecii au exprimat mai

târziu acest sentiment al divinizării progresive prin *hristologia* lor *soteriologică*. În concepția creștinismului grec, harul este, așadar, o cale principală de a denumi energia divină prezentă în taina hristologică care realizează restaurarea și îndumnezeirea omnirii. Este înrădăcinată originar în aceste concepte de bază – care țin de aspectul *ascetic* – înainte de a fi aplicată la procesul moral și mistic de intrare într-o comuniune mai adâncă cu Dumnezeu. Parțial, din acest motiv, Răsăritul grec a întâmpinat mereu dificultatea de a înțelege perimetrii înguști ai raționamentului augustinian și maniera în care harul părea a fi pus în contrast cu firea înțeleasă ca forță întru totul coruptă.

Desigur, aspectul negativ despre har din teologia lui Augustin a răsarit imediat în contextul disputei cu predicatorul extrem de optimist, *Pelagius*. O parte dintre afirmațiile acestuia din urmă păreau să sugereze că, dacă oamenii „ar face un efort comun”, ar putea avea loc o transformare morală completă. Augustin cunoștea omnirea mai bine și, el însuși fiind un ascet, și-a cercetat conștiința cu o mai adâncă străpungere. Concepția sa despre har din propriile scrieri era o doxologie radioasă, o mărturisire de preamărire a lui Dumnezeu, a Cărui filantropie și activitate neîncetată de a îmbrățișa pe toți oamenii în mântuire el o resimțea cel mai viu în povestea propriei vieți. Accentul său

M

Macarie Alexandrinul (m. cca 394)

Unul dintre primii monahi eremiți, acesta a trăit în apropierea lui *Antonie cel Mare*. În 355, a fost hirotonit preot pentru a sluji comunitățile monahale de la Kellia (*vezi Nitria, Sketis*) și a câștigat o mare faimă printre Părinții Deșertului datorită sfințeniei și înțelepciunii sale. Alături de *Macarie cel Mare I* (a nu fi confundat cu Pseudo-Macarie: *vezi Macarie cel Mare II*), este adesea cunoscut drept unul dintre cei „doi Macarie”, simboluri ale teologiei și practicii Părinților Deșertului.

E.T. Meyer, trad., *Palladius: The Lausiac History* (New York, 1965), cap. 18; A.J. Festugière, ed., *Historia monachorum in Aegypto* (Brussels, 1961), cap. 29.

Macarie cel Mare I (cca 300-390)

„Adevăratul” Macarie cel Mare (diferit, deci, de „Pseudo-Macarie” care mai târziu i-a preluat identitatea în tradiția textuală: *vezi Macarie cel Mare II*) a fost monahul fondator al coloniilor din *Sketis* (Wadi el Natrun – *vezi Nitria*), în pustia egipteană, la sud de *Alexandria*. A fost un sprijinitor al lui *Atanasie cel Mare* și un proeminent Părinte al Deșertului, figurând în colecția înțelepciunii deșertului cunoscută drept *Cuvintele Părinților* (*Apophthegmata Patrum*). Istoricii

monahi *Palladius* și *Rufin* spun câteva lucruri despre el, însă despre viața sa nu s-a păstrat aproape nimic; aceasta l-a făcut să fie un candidat ideal pentru atribuirea ulterioară a unor importante texte monastice care nu i-au aparținut cu adevărat.

E.T. Meyer, trad., *Palladius: The Lausiac History* (New York, 1965), cap. 17; Rufinus, *History of the Monks*, cap. 28.

Macarie cel Mare II (Pseudo-Macarie) (fl. sfârșitul secolului al IV-lea)

Macarie cel Marie este, de asemenea, pseudonimul unui scriitor *siriatic* care a fost un important conducător monahal al unui cerc care fusese mai înainte criticat pentru anumite excese ale teologiei sale spirituale. Unii l-au identificat cu Simeon al Mesopotamiei (liderul grupului, după *Teodoret*) și este acum cunoscut fie drept Macarie-Simeon, fie Pseudo-Macarie. Critica moștenirii sale monahale începe să fie perceptibilă începând cu anul 370. Sursele îi numesc pe aderenții săi „mesalieni” (o corupere a cuvântului siriatic pentru „oameni ai rugăciunii” – *MshLni*). În anumite surse grecești, ei sunt cunoscuți drept euhiți, însă ereziologii de mai târziu au sporit confuzia, afirmând că gruparea lor a fost întemeiată de un anume Messalius (care nu a existat niciodată). Chiar și elementul criticabil al mișcării nu a fost deplin înțeles de critici, iar Epifanie, care i-a atacat pe

Mărturisire – Mărturisitor

În perioada Noului Testament și în cea patristică, „mărturisire” însemna, în principal, mărturisirea (*exomologesis*) sau mărturia publică a credinței (I Tim. 6, 13; II Cor. 9, 13). Titlul este întrebuițat în sensul de aclamare a slavei lui Dumnezeu printr-o mărturie publică, în faimoasa lucrare a lui *Augustin, Confesiuni*. Mărturisirea credinței era parte integrantă din ceremonia baptilmală (*Tertulian, De spectaculis* 4; *Chiril al Ierusalimului, Cateheze* 2, 4) și este reprezentat în mărturisirile credale. Pe măsură ce *botezul* pruncilor devenea o practică tot mai obișnuită, s-a impus, totuși, necesitatea ca cineva să rostească mărturisirea din partea copilului (Ipolit, *Tradiția apostolică* 21). Asocierea strânsă dintre mărturisire și mărturie a creat o expresie care, după secolul al III-lea, a ajuns să fie strâns asociată cu acea mărturie (*martyria*) foarte specifică pe care creștinul era așteptat să o dea atunci când era arestat și anchetat de magistrați, care căutau să îl facă să se lepede de credință. Desigur, mărturisirea de la proces asigurau soarta și statutul de martir pentru persoana care proceda astfel. Cei care au supraviețuit procesului și întemnițării și s-au întors în comunitatea Bisericii în timpurile de pace de după persecuții, s-au bucurat de un statut și poziții de cinste. Ei erau numiți „mărturisitori”. Până în secolul al IV-lea, faptul de a fi mărturisit

credința în vremuri de *persecuție* era considerat ca fiind un echivalent al hirotonirii (astfel teoretizează Ipolit). Mărturisirea este, de asemenea, o expresie care denotă, de obicei, mormântul unui martir. Mărturisirea era chiar micul mormânt, sau, mai adesea, după secolul al IV-lea, când cultul martirilor era foarte răspândit, micile edificii care erau construite peste mormânt, înăuntrul bisericii. „Mărturisirea Sfântului Petru” (scobitura adâncă în podeaua naosului din fața marelui altar) este un exemplu de mărturisire străveche care se poate încă vedea la mormântul unui martir din Bazilica Sfântului Petru de la Vatican. După secolul al IV-lea (observabil prima dată sub forma unui proces în discursurile funebre ale lui *Ambrozie și Grigorie din Nazianz*), aclamarea sfințeniei martirilor-mărturisitori a fost tot mai mult extinsă pentru includerea altor categorii de bărbați și femei sfinte, în special, asceți și ierarhi. Acești sfinți ne-martiri erau, în mod obișnuit, numiți mărturisitori (precum în titlul faimos conferit în 1161 Regelui Edward Mărturisitorul, unul dintre ultimii regi saxoni ai Angliei). *Tertulian* este unul dintre primii, la sfârșitul secolului al II-lea, care leagă ideea de mărturisire de cea de recunoaștere penitențială publică a greșelilor înaintea preoților și a poporului: „Această mărturisire (*exomologesis*) este un act disciplinar de mare smerenie... îl învață pe penitent să se arunce pe sine la picioarele

preoților și să îngenuncheze înaintea poporului iubit de Dumnezeu și să îi implore pe toți credincioșii să mijlocească pentru el” (Despre pocăință 9). Odată cu creșterea în popularitate a pocăinței personale în perioada medievală (o practică încurajată de tradiția monahală, de a spune tainele inimii unui preot sau unui superior monastic), termenul „mărturisire” a ajuns să denote actul de asceză penitențială, mărturisirea [/ confesiunea] propriilor păcate. Cel care asculta acea mărturisire (la început, acesta era adeseori doar un bătrân duhovnicesc, mai apoi, însă, numai un preot) a devenit cunoscut sub numele de „părinte confesor” [duhovnic].

O. Cullmann, *The Earliest Christian Confessions* (Londra, 1949); E. Ferguson, *Early Christian Speak* (Abilene, 1987), pp. 23-32; O.D. Watkins, *A History of Penance*, 2 vol. (Londra, 1920).

Mântuire *vezi* Soteriologie

Melania cea Bătrână (cca 342-410)

Sfânta Melania cea Bătrână a fost o bogată matroană romană care a îmbrățișat asceza după moartea soțului ei, în jurul anului 365. În 372, și-a lăsat la **Roma** copilul mic pe care-l avea și s-a mutat în Egipt pentru a studia viața monahală, devenind o protectoare a teologilor origeniști. După ce, în 379, s-a stabilit în **Ierusalim**, a întemeiat pe Muntele Măslinilor, împreună cu **Rufin din Aquileia**, o mănăstire dublă care a devenit centrul învă-

țăturii origeniste, atrăgând astfel asupra sa dezaprobarea lui **Ieronim**. Tot aici l-a sfătuit pe **Evagrie**, pe când se afla în refugiu după fuga sa din Constantinopol, să îmbrățișeze viața ascetică. În anul 400, s-a întors în Italia, unde l-a vizitat pe **Paulin de Nola**. După ce a scăpat de devastarea Italiei de către goți, în 408, Melania s-a întors în Ierusalim și a fost îngropată în mănăstirea ei. Este posibil ca rămășițele sale să se afle în pământul pe care s-a construit noua biserică **Domnus Flevit** de pe Muntele Măslinilor. **Melania cea Tânără** a fost nepoata sa.

F.X. Murphy, „Melania the Elder: A Biographical Note”, *Traditio* 5 (1947), pp. 59-77.

Melania cea Tânără (cca 385-439)

Sfânta Melania cea Tânără a fost o aristocrată romană foarte bogată. Dorința sa din tinerețe de a fi o fecioară ascetă a fost zădărnicită de părinții ei (tatăl său era un copil atunci când Melania cea Bătrână l-a lăsat în grija altora, alegând să ducă o viață ascetică în Palestina). Prin urmare, s-a căsătorit, însă, la scurtă vreme, l-a convins pe soțul ei, Pinianus, să adopte stilul de viață ascetic și astfel au devenit patroni darnici ai bisericilor și ai asceților. Întocmai precum bunica sa, Melania a călătorit în Răsărit, numai că alături de soțul ei. Au fugit din Italia în timpul invaziei goților și, în 410, s-au stabilit cu

N

Neoarianism (vezi *Aețiu*, *Arianism*, *Eunomie*).

Neoarianismul a fost una dintre formele târzii ale mișcării ariene, atacând și fiind atacat de **Părinții Capadocieni** niceeni în ultima parte a secolului al IV-lea. A primit, în principal de la oponenții săi, numele de anomoianism (sau anomeianism: neasemănătorii), ca urmare a răspunsului controversat dat de această școală la întrebarea ariană cheie: Fiul lui Dumnezeu era unul și același (*homouos*) cu Tatăl sau pur și simplu asemenea (*homoios*) cu Tatăl? Ei au răspuns că Fiul era cu totul „neasemenea” cu Tatăl. Faptul că au dezintegrat radical termenii complexului silogism arian le-a adus mulți dușmani, atât din tabăra ariană, cât și din cea niceeană. Ei preferau să se numească heterousieni, denumirea reflectând afirmația lor centrală că Fiul era de o esență sau fire (*ousia*) diferită de a Tatălui. **Aețiu** și **Eunomie** au fost teologii neoarieni de frunte. Amândoi erau foarte bine instruiți în metoda silogismului și au aplicat cu rigurozitate legile logicii discursului teologic, opunându-se concepției că teologia era ceva ce ținea de „taine” și adesea au adus în prim plan concepții surprinzătoare de provocatoare, precum cea care susținea că Dumnezeu este cu totul cognoscibil (în silogismele scripturistice, aflăm o revelație perfectă a actualităților teologice: astfel

că, de exemplu, „fiii” nu sunt, în mod clar, același lucru cu „tații”). Teologia Capadocienilor niceeni a fost mult cizelată de conflictul lor cu neoarieni. **Grigorie din Nazianz** și-a conceput cele *Cinci discursuri teologice* (*Cuvântări* 27-31) ca un răspuns direct împotriva lui Eunomie; de asemenea, au supraviețuit tratatele *Împotriva lui Eunomie* ale lui **Vasile al Cezareei** și ale fratelui său, **Grigorie al Nysssei**. Grigorie din Nazianz a atacat silogismul lor central, susținând că Fiul și Tatăl nu sunt termeni care desemnează firi, ci relații, și că **Întruparea** este mai mult o **taină**, decât o **revelație** și nu poate fi pur și simplu dedusă prin logică, ci este mai mult precum poezia, necesitând iluminare spirituală și sensibilitate ascuțită pentru a o înțelege (calități pe care el le nega neoarienilor). Pe parcursul argumentației, Grigorie a dezvoltat extraordinar de mult dogma creștină a Treimii. Neoarieni au fost o țintă principală a politicii antieretice a lui **Teodosie**, după **Sinodul de la Constantinopol I** (381), și s-au stins ca grupare după exilul lui Eunomie în Capadocia, la scurtă vreme după desfășurarea sinodului.

M.V. Anastos, „Basil’s Kata Eunomiou” în P.J. Fedwick, ed., *Basil of Caesarea: Christian, Humanist, Ascetic* (Toronto, 1981), pp. 67-136; G. Bardy, „L’héritage littéraire d’Aétius”, *RHE* 24 (1928), pp. 809-827; E. Cavalcanti, *Studi Eunomiani* (OCA 202; Roma, 1976); R.P.C. Hanson, *The Search for the Christian Doctrine of God* (Edinburgh, 1988),

pp. 598-636; T.A. Kopecek, *A History of Neo-Arianism* (vol. 1-2; Cambridge, Mass., 1979); R.P. Vaggione, *Eunomius: The Extant Works* (Oxford, 1987); L.R. Wickham, „The Date of Eunomius' Apology: A Reconsideration”, *JTS* 20 (1969), pp. 231-240; Idem, „The Syntagmatism of Aetiu the Anomoean”, *JTS* 19 (1968), pp. 532-569; Idem, „Aetius and the Doctrine of Divine Ingeneracy”, *SP* 11 (1972), pp. 259-263.

Neoniceeni

Termenul de „neoniceean” a fost propus de cercetătorii moderni pentru a denumi acea facțiune a episcopilor răsăriteni de la sfârșitul secolului al IV-lea, care au continuat politica lui Atanasie de apărare a dogmei despre *homoousion*-ul Cuvântului lui Dumnezeu în ultimii ani de viață ai episcopului alexandrin (mai ales după Sinodul de la Alexandria, pe care l-a convocat în 362) și în anii ce au urmat imediat după moartea sa. Facțiunea neoniceeană este reprezentată în principal de *Părinții Capadocieni: Grigorie din Nazianz, Vasile cel Mare, Grigorie al Nyssei* și Amfilohie de Iconium. Termenul de neoniceean este o paralelă pentru denumirea unor părți din mișcare ariană târzie drept „neorianism”, o altă desemnare recentă a radicalei școli anomiene (*Aețiu și Eunomie*), care au fost profund antipatizați de Capadocieni, care au scris mai multe tratate împotriva lor. Teologia neoniceeană reflectă o concentrare asupra conceptului de „aceeași substanță”,

ca însemnând „coegalitatea” de ființă și, de asemenea, reflectă un interes crescând față de conceptul de Treime de persoane divine co-egale. Pentru Grigorie din Nazianz, cel puțin, aceasta implica faptul că *Sfântul Duh* era deoființă cu Tatăl și cu Fiul (cf. Grigorie din Nazianz, *Cuvântarea* 31).

R.P.C. Hanson, *The Search for the Christian Doctrine of God* (Edinburgh, 1988); J.A. McGuckin, *St. Gregory of Nazianzus: An Intellectual Biography* (New York, 2001).

Neoplatonism *vezi* Platonism, Proclus

Nestorianism (*vezi Sinodul de la Efes I* (431), *Chiril al Alexandriei, Nestorie*).

Nestorianismul este doctrina, atribuită lui *Nestorie al Constantinopolului*, conform căreia în Hristos existau două persoane separate, una umană și o alta divină. De fapt, Nestorie însuși nu a învățat aceasta, însă în dezbaterea retorică antică, pozițiile care puteau fi în chip logic extrapolate din afirmațiile inițiale ale oponentului erau adesea atribuite aceluși vorbitor, indiferent dacă acela le susținuse sau nu. Nestorie a crezut că reprezintă hristologia tradițională a Siriei, așa cum era ea exemplificată de hristologiile lui *Diodor al Tarsului* și *Teodor al Mopsuestiei*, în care ambii gânditori accentuaseră nevoia de a păstra integritatea distinctă a celor două firi (omenească și divină)

Roma

În momentul ivirii creștinismului Roma era incontestabil cea mai mare cetate a imperiului, confirmând corectitudinea spusei că „toate drumurile duc la Roma”. Pentru Biserica creștină din primele două secole, numai *Alexandria* și *Antiohia* mai puteau rivaliza ca importanță, dar primele și cele mai bune mărturii pe care le avem sunt despre creștinismul roman. La Ierusalim încă de la prima Cinzeciime au fost de față iudei și „păgâni drepti” proveniți din Roma (Faptele Apostolilor 2, 10). Despre cei mai vechi simpatizanți ai creștinismului roman se știe că locuiau, începând cu a doua jumătate a secolului întâi, în întinsul cartier iudaic Trastevere. Potrivit tradiției, Apostolul Petru a vizitat și predicat aici în jurul anului 42 d.Hr. (sarcina lui fiind probabil de a propovădui Schimbarea la Față; prezența lui Petru va produce o controversă îndeajuns de mare pentru a iniția o contrareacție și apariția Evangheliei după Marcu: cf. McGuckin, 1987). Istoricul Suetonius menționează și el tulburări în rândul creștinilor în timpul domniei lui Claudius (*Divus Claudius* 25, 4), urmate de o masivă expulzare a evreilor din capitală. Cam în vremea în care Pavel și-a scris Epistola către Romani (cca 58 d. Hr.), comunitatea creștină romană era deja statornicită. Judecând după conținutul scrisorii, aici se hotărau

chestiunile centrale privitoare la viitorul mișcării creștine, mai ales cea a relațiilor dintre iudei și păgâni în Biserica timpurie. Dacă creștinii din Siria erau conservatori în această direcție (vezi tradiția prezenței lui Iacov la Ierusalim și a lui Petru la Antiohia), Biserica romană (în scurt timp puternic influențată de curentul paulin, după cum se vede în Evanghelia după Marcu și în Luca – Faptele Apostolilor) va promova cu energie politică „păgânizarea” extensive. Cele mai vechi comunități creștine de aici erau diversificate, iar adunările aveau loc în biserici-case de întâlnire. Abia la finele secolului al II-lea putem vorbi despre o Biserică a Romei mai unificată, chiar dacă scriitorii patristici (mai ales *Eusebiu din Cezareea*) vor proiecta o asupra realităților romane o ordine a succesiunii episcopale care merge până la Apostolul Petru. Desigur că lista episcopilor de la Roma una dintre cele mai vechi din Bisericile care au supraviețuit, însă impresia pe care o lasă că ar fi existat dintru început o singură Biserică și o politică coerentă este înșelătoare. Persecuția a căzut asupra comunităților creștine mai întâi în vremea lui Nero, îndeajuns de conștient că erau o sectă nouă și în general antipatatizată și că o putea folosi pe post de țap ispășitor. Prin arderea de vii a celor prinși, se urmărea o împăcare a mâniei zeilor; și cine putea mai bine îndepini acest

rol decât un grup străin sărac, oriental și „mizantrop”, care refuzase cinstirea zeilor Romei (Tacit, *Anale* 15, 44, 1 *Clement*, 6; vezi *persecuții*)? Tradiția ne spune că sfinții Petru și Pavel au pierit amândoi în acea vreme: Apostolul Petru într-un *circus* construit de Nero pe dealul Vaticanului, Pavel în afara zidurilor cetății. Sub domnia lui Domițian, Biserica romană este din nou țința prigoanelor (Eusebiu, *Istoria bisericească* 4, 26, 8; Tertulian, *Apologeticul* 5, 4), dovadă că rezistase și crescuse. Era majoritar evreiască și săracă, dar atrăgea deja un interes considerabil din partea păturilor superioare; măsurile lui Domițian erau menite, din această cauză, să pună capăt atracției nobilimii pentru „ideile iudaice”. Se crede că Domitilla, nepoata împăratului, e posibil să fi fost creștină, iar aristocratul Flavius Clemens, care și-a pierdut viața în această perioadă, deși nu era el însuși creștin, totuși unul dintre libertii lui era. Este vorba despre acel Flavius Clemens (*Clement Romanul*) cunoscut în istorie drept unul dintre primii papi și autor al unei importante epistole către Biserica din Corint, în numele creștinilor de la Roma. Epistola clementină reflectă o Biserică urbană bine organizată și care încearcă deja să se evidențieze ca forum al organizării internaționale a creștinilor. Cele două trăsături vor rămâne pentru multă vreme tipice comunității creștine

de aici. După căderea Ierusalimului din anul 70 d.Hr., mai mulți preoți iudei supraviețuitori vor fi aduși ca ostateci la Roma. Este posibil ca Hermas, un alt important teolog și scriitor roman, să se fi aflat printre ei. Și el era libert și deținea o răspundere în Biserica romană, fiind probabil unul dintre primii profeți. Canonul lui Muratori ne spune că era fratele papei Pius (141-154). Cartea sa (*Păstorul lui Hermas*) va fi multă vreme socotită de același rang cu Scripturile. Papa *Victor* ajunge, în 189, primul conducător al Bisericii de la Roma vorbitor de limbă latină. El primește delegațiile de la Lyon conduse de Irineu și dă instrucțiuni generale în privința controversei cvartodecimanilor. Această încercare de a impune o dată uniformă pentru sărbătorirea liturgică a Paștelui ne arată că tradiția de a superviza internațional bisericile era veche la Roma. Era o situație întru-totul firească dat fiind că toate disensiunile juridice ajungeau de obicei la Roma pentru verdictul final. În mentalitatea întregului imperiu, Roma era ultima curte de apel și nu este surprinzător dacă și creștinii au început să privească biserică din cetatea cea mai mare a lumii atât ca dătătoare de direcție, cât și ca forță conservatoare a „bunei rânduiei”, virtuți care făceau faima civilă Romei. La începutul celui de-al II-lea secol (cca 110-117), va fi martirizat aici *Ig-*

S

Sabelianism *vezi* **Monarhianism**

Sabelie *vezi* **Monarhianism**

Sacrament

Termenul latin *sacramentum* semnifică originar un „lucru sacru” (*sacer*) sau o inițiere întărită de un jurământ sacru. În utilizare laică, denumea intrarea unui candidat în viața militară, ritual îndeplinit atât prin jurăminte sacre, cât și prin jertfe religioase. A fost introdus numai în limbajul teologic al Bisericii latine. Nu a avut niciodată un sinonim corespunzător în greacă, dar a fost din ce în ce mai mult folosit de latini pentru a exprima semnificația cuvântului grecesc „taină” (*mysterion*). Prima oară, termenul a apărut în discuțiile despre ritualul botezului pentru a descrie caracterul sacru al îndatoririlor pe care le primise acum candidatul și mărturisirea de credință prin care acesta se lega în slujba lui Hristos. În curând, a fost dezvoltat ca termen tehnic specific creștin, acoperind o mare parte din utilizarea biblică grecească a lui „*mysterion*”, „taina mântuirii”. În vremea lui Augustin, cuvântul ajunsese să desemneze cea mai mare parte dintre riturile creștine: *împărtășania*, *căsătoria*, *hirotonisirea*, ungera cu sfântul Mir și *pocăința*.

O. Cassel, „Zum wort sacramentum”, *JLW* 8 (1928); T.M. Finn, *Early*

Christian Baptism and the Catechuminate (Wilmington, Del., 1989); J. de Ghellinck, *Pour l'histoire de mot „Sacramentum”* (Louvain, Belgia, și Paris, 1924); D.J. Sheerin, *The Eucharist* (Wilmington, Del., 1986).

Schisma meletiană (între mijlocul și sfârșitul secolului al IV-lea)

Schisma meletiană din Biserica *Antiohiei* (după 362) a ținut în dezbinare facțiunea niceeană răsăriteană și Apusul pentru cea mai mare parte a zbuclumantului secol al IV-lea. A fost cauzată de hirotonirea necanonică a lui Paulin ca episcop al Antiohiei de Lucifer de Cagliari, ca protest față de tendințele *ariene* anterioare ale lui *Meletie al Antiohiei*. Chiar și după ce Meletie a jurat credință cauzei niceene (asigurând o conducere niceeană dinamică în Răsărit), *Atanasie al Alexandriei* și scaunele episcopale apusene nu i-au acordat lor încrederea. Meletie a intermediat o încercare de soluționare a schismei la Sinodul de la Antiohia din 379, un preludiu al *Sinodului de la Constantinopol I* din 381, însă decesul său, survenit în primele ședințe ale sinodului, a aruncat în haos discuțiile de negociere fiindcă el deținea președinția sinodului. Grigorie din Nazianz, care l-a succedat ca președinte, a încercat să soluționeze problema internațională prin recunoașterea lui Paulin, rivalul lui Meletie, ca episcop al Antiohiei (acesta era deja recunoscut de Apus). Gestul a provocat

teologic termenul de Sfânta Treime (*Trias*).

R.M. Grant, *Theophilus of Antioch: Ad Autolyicum* (Oxford, 1970); R. Rogers, *Theophilus of Antioch: The Life and Thought of a Second-Century Bishop* (Lanham, Md., 2000).

Teologia Logosului

Teologia Logosului este un termen modern folosit pentru a desemna dezvoltarea unei școli de gândire hristologică timpurie, care se afla în opoziție cu *monarhianismul*. A fost amplificat de apologeții târzii, în special de *Teofil*, *Atenagora*, *Iustin* și *Tertulian*, și a ajuns la o dezvoltare mai deplină în secolul al III-lea cu *Ipolit*, *Clement din Alexandria* și *Origen*. După Origen, schema teologiei Logosului a intrat atât de profund în circuitul general al concepțiilor teologice creștine, încât a format substratul întregii gândiri hristologice și trinitare. Își are punctul de plecare în cele (câteva) referințe din prologul celei de-a patra Evanghelii la Logosul lui Dumnezeu, Care era „la început... la Dumnezeu” (In 1,1) și Care „S-a făcut trup și S-a sălășluit între noi” (In 1, 14). Conexiunea ideii de Logos (rațiune, structură internă, șablon creator sau cuvânt rostit) cu tradiția biblică a Cuvântului lui Dumnezeu (cf. Is. 55, 11), așa cum apare în întreaga literatură sapiențială) dar în special acel cuvânt [– logos], folosit pentru orânduirea cosmo-

sului cu înțelepciune și har, a fost, pentru scriitorii patristici timpurii, un termen foarte la îndemână pentru a desemna reconcilierea dintre tradițiile filosofice grecești despre cosmogonie și concepția biblică despre Dumnezeu ca creator personal. Stoicii aplicaseră deja termenul „logos” pentru a denumi principiile ordinii divine în cadrul ciclurilor generării cosmice. Aplicând conceptul de Logos pentru a denumi lucrarea înțeleaptă a lui Dumnezeu în creație, prin Cuvântul Său, și în sfârșit (în vremurile din urmă), prin acel Cuvânt ca manifestare în viața și învățăturile lui Iisus, apologeții au depus eforturi mari pentru a comunica mesajul creștin culturii contemporane. A fost prima încercare serioasă a teologilor creștini de a universaliza Evanghelia pentru greci și de a explica cum viața, învățăturile și moartea unui învățător uman, Iisus, putea fi un punct culminant atât pentru istorie, cât și pentru destinul universului. Conceptul Logosului a fost unul strălucit prin registrul său potențial, acoperind aspecte de interes fundamental pentru *stoicism* și *platonism* (demiurgul creator din *Timaios* va fi curând absorbit în gama semnificației creștine a Logosului); și, pe măsură ce s-a dezvoltat, a devenit tot mai clar faptul că el era mai mult decât o simplă elenizare a adevărului Evangheliei (așa cum [Adolf von] Harnack se plângea mai demult) fiindcă forța motrice a programului de reconciliere a

limbilor a fost dintotdeauna inspirația sa biblică. În procesul de adaptare a conceptului biblic al cuvântului, creștinii au sintetizat conceptele de Cuvânt (Logos) divin și Înțelepciune (Sophia) divină (cf. Ps. 33, 6-9; Prov. 8, 22; 9, 1-2). Înainte de secolul al III-lea, este posibil ca în comunitatea credincioșilor din Biserică (spre deosebire de lucrarea apologetilor care au elaborat un mesaj pentru a fi comunicat pe un front mai larg), să fi existat și creștini care nu erau atașați de sistemul teologic al Logosului. Adesea, era întrebuițat un șablon de limbaj mai simplu, mai puțin coerent și fundamentat scripturistic. Erau întrebuițate expresii din Biblie ca substrat ale formelor mai timpurii de rugăciune către Dumnezeu și predomina imaginea supremă a lui Dumnezeu Tatăl Cel unic și singur alături de Fiul Său ascultător. În jurul secolului al III-lea, progresele sofisticate ale hristologiei, fundamentate pe literatura sapiențială și terminologia Logosului (deja prefigurată în imnurile hristologice ale textelor pauline târzii din Coloseni și Efeseni), au făcut ca o astfel de simplitate timpurie să pară arhaică. Tradiționaliștii care se opuseseră teologiei Logosului erau tot mai mult presați să explice cum Fiul lui Dumnezeu era „fiu” în perioada de dinaintea nașterii Sale, când întruparea nu ar fi putut avea loc. Genialitatea sistemului Logosului, care a făcut posibilă relaționarea vieții veșnice (immanente) a lui Dumnezeu cu *iconomia* mântuirii

și utilitatea sa în domeniul apologetic, i-au oferit un avantaj dublu. Pe la sfârșitul secolului al III-lea, monarhianismul a făcut tot mai mult loc unui sens mai profund al realității *ipostatice* (existentă personal) a Logosului și, în curând, și *Duhului Sfânt*. Implicațiile dezvoltării teologiei Logosului din secolul al III-lea (întrădăcinată substanțial în conceptul rolului Cuvântului în creația și răscumpărarea cosmosului) a culminat în secolul al IV-lea, când criza *ariană* a pus la îndoială premisele sale fundamentale. Ieșind victorioasă din acel creuzet de dezbateri teologice, teologia Logosului a continuat să fie tot mai mult rafinată sub forma hristologiei sinodale a secolului al IV-lea și și-a atins apogeul în dogma formală despre Treimea celor trei ipostasuri într-o singură Dumnezeire, când ultimele vestigii ale ipotezelor inerente „subordinaționiste” ale sistemului au fost, în cele din urmă, eradicate.

A. Heron, „Logos, Image, Son: Some Models and paradigms in Early Christology”, în R. McKinney, ed., *Creation, Christ, and Culture* (Edinburgh, 1976), pp. 43-62; W. Kelber, *Die Logoslehre von Heraklit bis Origenes* (Stuttgart, Germany, 1976); D.C. Trakatellis, *The Pre-Existence of Christ in Justin Martyr* (Missoula, Mont., 1976); H.A. Wolfson, *The Philosophy of the Church Fathers* (Cambridge, 1964).

Teoria celor două săbii
vezi Ghelasie